

EGYÉNI TÖREKVÉSEK, ÚJRASZERVEZŐDŐ LOKALITÁSOK ÉS ADAPTÍV KÖZÖSSÉGEK: ÉRTÉKEK ÉS NORMÁK SIKERES ROMA ÉLETUTAKBAN

DOI 10.35402/kek.2025.2.8

Absztrakt

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen sikeres emancipációs mintákat érhetünk tetten egyes lokális roma közösségekben és ez hogyan viszonyul egy helyi és egy nem helyi narratív és normatív diskurzushoz. Az elsősorban a saját tereptapasztalatokra (Szilágyság, Kis-Küküllő mente és Hargita megye nyugati, aprófalvas térsége) építő tanulmány a sikerességet nem tekinti önmagától értetődő folyamatnak sem élettörténeti (egyéni), sem relacionális (közösségi) vonatkozásban, így feladatának tekinti az ellentmondások és feszültségek bemutatását. Ehhez kulcsfogalomként kezeli a társadalmi mobilitás, az ágencia és a habitus fogalmait és ezeket közösségi beágyazottságukban vizsgálja.

Kulcsszavak: egyén és közösség, társadalmi mobilitás, ágencia, habitus

Abstract

The paper examines the successful patterns of emancipation in some local Roma communities and how this relates to a local and a non-local narrative and normative discourse. The study, which is based primarily on my own field experiences (Szilágyság/Sălaj, Târnava Mică/Kis-Küküllő valley, the western part of Harghita/Hargita County), does not take success as a self-evident process, neither in life-historical (individual) nor in relational (community) terms, and thus takes as its task the presentation of contradictions and tensions. To this end, it treats the concepts of social mobility, agency and habitus as key concepts and examines them in their community embeddedness.

Keywords: individuals and community, social mobility, agency, habitus

0. Élettörténeti villanások

„[Az apám] vagonokat rakodott ki... tehát szakképzetlen volt... Valakinek a szolgája volt, napközben dolgozott... Anyai és apai részről is árva volt... juhokat legeltetett, dolgozott a grófnál és dolgozott egy kuláknál [a szomszéd faluban]... És azt hiszem,

nem volt elégedett a pénzzel, amit keresett. És azt hiszem, másoktól hallotta, hogy van munka. És az... először gyalog ingázott... oda-vissza, minden nap. Nem volt vonat, nem volt vasút. Nem működött. Aztán később már vonattal ment. Apám olyan ember volt, aki nem akarta, hogy a gyerekei szegények maradjanak. Nem volt iskolája, és én egy hétgyermekes családból származom, és mind a hetünket iskolába küldött. Még a legidősebbet is... Én vagyok a legfiatalabb. És iskolába küldte őket, és mindenki szakmunkásképzőt végzett... (...) Mindenki iskolába járt. (...) Én sofőr akartam lenni (...) És apám elfogadta... Nagyon nagy erőfeszítés volt [hogy a gyerekeit iskolába küldje]. (...)

A nagyanyja német, szász. (...) A nagymamája német, az apja pedig magyar. És az anyukája román. És a férje cigány (nevet). És gyönyörű, rendkívüli gyerekeik vannak. ... A (...) családból [a falu egyik értelmiségi, köztisztviselőben álló családja] származik. Hát, az összes menyem román. Egyikük sem cigány (nevet). A fiaim azt mondták, hogy nekik nem kell cigány.”

A fenti idézetek egy erdélyi faluban bolttulajdonos, az interjú idején, 2014-ben hatvankét éves roma családfőtől származnak. Sűrítetten villantják fel egy sikeres pályát bejáró személy életének néhány fontos mozzanatát: szegény szülők, küzdelmes gyerekkor, taníttatás és szakmaválasztás, az ő gyerekeinek az oktatási és a házassági piacon elért sikerei (és a kettő között, az interjú többi részében a szorgalom és a tudatos életvitel narratív fordulatára építő élettörténet minden mozzanata). A kezdő pillanat és a jelenbeli helyzet közötti kontraszt nyilvánvaló: a még szakképzetlen, korán árvaságra jutott apa, aki helyben végzett alkalmi munkákból élt, majd a közeli város egyik gyárában dolgozott (az elején úgy, hogy naponta 32 kilométert gyalogolt oda-vissza a sínek mentén, mert ott volt a legrövidebb), rendkívüli erőfeszítések árán minden gyereket taníttatta. A legkisebb fiú, az interjúalany, sofőr szakmát választ. Ennek a legkisebb fiúnak a révbe érését egyrészt a bolttulajdonosi státusz, másrészt az ő fiai elért pozíciója mutatja: ketten egyetemet végeztek, egyikük kamionsofőr; mindannyian nem roma házastársat választottak (a lányoknak mind

van egyetemi végzettsége). Mi a titka ennek a családnak? – kérdezhetnénk. Egy olyan faluban, ahol a roma családok nagy része mind a mai napig mélyszegénységben és szegregációban él, mi kellett és mi kellhet ahhoz, hogy valaki ezekkel a helyi mintákkal meg tudjon küzdeni és ezekkel szembe tudjon menni. Jelen tanulmányban ezt a kérdést feszegetem úgy, hogy az itt röviden bemutatott partikuláris eseten túllépve olyan megállapításokat tegyek, amelyek más roma közösségekre és roma–nem-roma együttélési helyzetekre is érvényesek lehetnek.

1. Bevezetés, alapkérdések és tereptapasztalatok

Jelen tanulmány kulcskérdése – a fenti rövid élet-történet egyszerre nagyon is partikuláris, mégis, a tereptapasztalataimból leszűrve sok mindenben általánosítható mozzanataiból kiindulva – a roma közösségek és a roma–nem-roma kapcsolatok kontextusában vizsgált sikeresség, az emancipáció és a felfele tartó társadalmi mobilitás.¹ A kérdést az teszi rendkívül komplexszé, hogy egyrészt a roma közösségek tagjainak mobilitása egy sajátos, etnikai és osztályhatárokon át történő, kisebbség és többség közötti mozgást is feltételez, és hogy ebből fakadóan ennek a mobilitásnak a vizsgálatánál mind a kilépés, mind a belépés akadályai (költségeivel) számolni kell (Ciaian – Kancs 2016); másrészt pedig, hogy a mobilitásnak és az emancipációnak egyszerre vannak egyéni, majd családi és végül közösségi komponensei.

A romák társadalmi mobilitása egy olyan erőterben zajlik, amelyet az egyéni elképzelések és szándékok mellett két oldalról határoz meg a kibocsátó és a befogadó közösség berendezkedése. Tanulmányom ennek az erőternek a jellegzetességeit igyekszik feltárni és annak jár utána, hogy milyen sikeres emancipációs mintákat érhetünk tetten egyes lokális roma közösségekben és ez hogyan viszonyul egy helyi és egy nem helyi narratív és normatív diskurzushoz, vagyis azokhoz az elképzelt, de a diskurzusok következtében mégis valóságként

funkcionáló szabályrendszerekhez, amelyek a roma közösségeket és ezeknek a nem-romákhoz való viszonyát alakítják. A narratívák szintjén bevallott szándéka továbbá a tanulmánynak, hogy rámutasson: a romák helyzetének és a roma–nem-roma viszonyoknak az elbeszélése áthelyezhető egy olyan metanarratívába, amely nem feltétlen az underclass (vö. Stewart 2002) és a pauperizáció, hanem a sikerek (vagy a mobilitási pályákkal kapcsolatos célok és eredmények) felől keretezi ezeket a helyzeteket.² Az elemzés a sikerességet nem tekinti önmagától értetődő folyamatnak sem élettörténeti (egyéni), sem relacionális (közösségi) vonatkozásban, így feladatának tekinti a társadalmi mobilitás ellentmondásainak és feszültségeinek az ágencia, a habitus és a közösségi szerveződés – mint egyéni és közösségi magyarázati modellek – megközelítésein keresztül történő bemutatását.

A saját terepmunkákra³, illetve általános iskolai⁴ és egyetemi tanári⁵ tapasztalataimra, munkámra építő tanulmány elsősorban a letelepedett, a szakirodalomban házi cigányként⁶ leírt közösségekre fókuszál, de számot vet ezeknek a közösségeknek a nyelvi, munkaerőpiaci, a lokális életvilágok struktúrájából fakadó változatosságával: egyes közösségekben beszélnek még a romani valamelyik változatát, más közösségekben nem; van olyan közösség, ahol a vállalkozás és a piac a referenciapont, más

² Amit izgalmassá tesz az is, hogy maguk az interjúalanyok és a helyi közösségek tagjai is képesek ezekkel a terminusokkal elmesélni az életüket. Vagyis a metanarratívák nem csak a tudományos diskurzusnak, hanem a helyi percepciónak és narratív világnak is meghatározó elemeivé válhatnak, ekként hozzájárulhatnak a helyi látásmódok és viszonyok átalakításához is.

³ Résztevő megfigyelés és interjúk készítése Hargita megye nyugati, aprófalvas térségében, a Kis-Küküllő középső folyása mentén és Szilágynagyfaluban és környékén.

⁴ A kétezres évek legelején másfél évet dolgoztam általános iskolai magyartanárként – és osztályfőnökként – Rugonfalván. Az iskola tanulói jelentős számban a helyi roma közösségből érkeztek.

⁵ 2005 óta tanítok a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetében. A Kulturális és etnikai interferenciák szeminárium keretében hallgatóim munkáiból több roma sikeres életpályával megismerkedhettem.

⁶ Az elemzés a roma és a cigány kifejezéseket – mivel az adott közösségekben mindkettő használatos – egyaránt használja, és területi korlátok miatt az ezzel a kérdéssel kapcsolatos vitákra, dilemmákra nem tud kitérni. Lásd még Szabó Á. T. 2023.

¹ A tanulmány a szűk gazdasági szemléleten túllépve a sikerességet olyan komplex fogalomként kezeli, amely egyesíti magában a Bourdieu-i tőkefogalmakat, beleértve a szimbolikus tőke megközelítéseit is (hiszen a helyben megszerveződő lokalitások felől teszi fel a kérdéseit), és a sikeresség jelentésterületeit az adaptáció, emancipáció és mobilitás (felfele tartó társadalmi mobilitás) terminusaival fedi. Terjedelmi korlátok miatt nem részletezem a fogalmak és jelenségek közötti jelentéskülönbségeket.

közösségben az alkalmazás és a munkahely; egyes közösségekben a roma–nem-roma határ átjárhatóbbnak tűnik (de ténylegesen nagyon nehezen járható át), más közösségekben merevebb. Ezeket és ezekhez hasonló kisebb-nagyobb különbségeket még lehetne sorolni. Viszont néhány kiemelt tényezőben mindegyik közösség nagyfokú azonosságot mutat: maguk a roma közösségek is erőteljesen tagolódnak; ennek ellenére a sikereknek a receptje mindenütt szinte azonos; a roma identitások elbeszélésének szinte minden esetben része a stigmával szembeni pozicionálódás; a roma közösség belső dinamikái, például a családokban megtermelődő minták nem feltétlen támogatásként működnek; és miközben a teljes helyi lokalitás támogatólag viszonyulhat a sikerekhez, aközben a romákkal szemben mégis fenntart egy erős, egyszerre szimbolikus-nyelvi és gyakorlati határt.

De mindezek mellett kiemelten fontos hangsúlyozni, hogy a tagolódás egészen konkrétan vagyoni és a társadalmi pozíciókat befolyásoló tagolódást is jelent. Magyarán és egész világosan: a roma közösségek egyes családjai (mély)szegénységben élnek az ebből a helyzetből való kitörés reális lehetősége nélkül. Ezek a helyzetek sokfélék lehetnek: problémás családi környezetben felnőtt és maga is problémás családi viszonyok között, de már a férjétől külön élő, a helyi roma közösség által környületről biztosított házban lakó nő arról álmodik, hogy látáskárosult lánya orvosit végez; a helyi tanári közösség hathatós biztatására a közeli városban a továbbtanulást választó, igen tehetséges roma lány néhány hét után anyagi okokra hivatkozva kimarad a középiskolából (beszámolói szerint szegényérzetet és frusztrációt okozott neki, hogy a középiskolás élettel együtt járó szocializációs eseményeken nem tud részt venni). Ilyen helyzetekből saját erőforrásokra támaszkodva szinte lehetetlen kilépni, ezért is nagyon fontosak azok a külső aktorok által működtetett programok, amelyek épp azt célozzák, hogy a belülről leküzdhetetlen akadályok mégis átléphetők legyenek.⁷ És éppen ezért érdemes firtatni egyrészt az egyéni törekvések és a közösségi dinamikák viszonyát, másrészt a lokálisan, de a közösségek fölött átvívelően is létrejövő helyi hagyományok szerepét ezeknek a dinamikáknak az alakításában.

2. Egyének és közösségek – és az adaptáció ellentmondásai

A roma közösségek vizsgálatában az egyik kulcskérdés az akkulturáció. Az erős saját hagyományok (munka, öltözködés, presztízstárgyak, házasodás) fenntartásával és újratermelésével jellemezhető gábor roma közösségek (vagy a kerhárok) nem vagy kevésbé érdekeltek a külső közösségekhez való adaptációban. (Berta 2014) Ám az ehhez az adaptációhoz való viszonyulásban teljesen más mintákat felmutató, úgynevezett akkulturálódó közösségeket is olyan helyi hagyományvilággal (normák és értékek újratermelődése) jellemezhetjük, amely a sikerek elérését sajátos fénytörés alá helyezi. Magyarán: még a kívülről teljesen akkulturálódottnak látszó roma közösségek is sajátos, kulturálisan is beágyazott, a többségi társadalométól különböző mikrovilágokat hoznak létre és tartanak fenn. (Biczó – Szabó 2023: 124) Az ellentmondást is az jelenti (vagy fokozza), hogy még az adaptációt prioritásként kezelő, azt elfogadó, akár támogató roma közösségek is olyan rejtett mintákat működtetnek, amelyek a kilépést rendkívül megnehezítik.⁸

A helyzetet nyilván bonyolítja, hogy amennyiben ezeket a mintákat a kulturális tőke (Bourdieu 1997) vagy a habitus (Bourdieu 2010, Wacquant 2014) fogalmaival is meg akarjuk ragadni, akkor az is világossá válik, hogy ezeknek az eloszlása az egyes közösségeken belül egyáltalán nem egyenletes (vö. Bourdieu 1997), és míg egyes családokban megtörténik a minták újraértelmezése, akár az ezekkel való szembefordulás, más családokban ennek alig van nyoma. Ugyanakkor ehhez a helyzethez hozzájárul egy másik tényező, ha úgy tetszik, ellentmondás: a roma emancipációt akarva-akaratlanul egy külső, befogadó közösség – nem egyszer asszimilatorikus – perspektívájából szemléljük (Kovai 2017), szemben például az erdélyi magyar közösség tagjainak mobilitásával vagy emancipációjával, amely a saját közösségen belül tud megvalósulni.

Ha a két kisebbségi létet ebből a perspektívából hasonlítjuk össze, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a kisebbségi magyar társadalom mobilitási vertikuma a kisebbségi identitás megtartásának a lehetőségével

⁷ Ugyanakkor ennek az írásnak az elsőrendű fókuszsa mégis a helyi világ megkonstruálódása, és kevesebb figyelmet szentel a külsőleg szerveződő törekvéseknek: oktatási programok, szakkollégiumok.

⁸ Ezzel nem csökkentem a roma közösségek helyzete strukturális magyarázatainak az erősségét és nem is áll szándékomban a kulturális determinizmus álláspontjára helyezkedni (vö. Stewart 2002). Egyszerűen látni kell, hogy azok a valóságok, ahonnan a sikeres kilépés megtörtént, milyen plusz erőfeszítéseket feltételeznek az ezt az emancipációs utat választó szubjektumoktól.

– sőt, annak támogatásával – teljes tud lenni. A roma közösségek esetében ez aligha mondható el, és néhány kivételtől⁹ eltekintve a fent említett mobilitási vertikum felső szakaszai sajátos identitásdilemmák megnyilvánulását hordozzák magukban. A roma emancipációnak látensen része a sikeres romák esetében a roma identitás átgondolása, felfüggesztése, akár szembefordulás ezzel az identitással és az éntapasztalatokat elbeszélő narratívumok kitolása arra a határmezsgyére, ahol a közöttiséget jelző liminális fogalmak szavak és tettek formáját öltik. Ennek két legerősebb példája, amikor a saját identitásuk megrajzolásában kerülnek a 'roma' vagy a 'cigány' kifejezéseket, vagy csak bizonyos beszédhelyzetekben használják azokat; illetve amikor fiatal, kiemelkedő anyagi körülmények között, de a roma szegregátumban élő roma családapa azt mondja, hogy a legfőbb álma, hogy a gyerekei ki tudjanak költözni onnan, hogy ettől a stigmától megszabaduljanak.

Vagyis amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy miként jön létre egy sajátos, a helyi roma közösség normatív mintáiból és elképzeléseiből, az azokba belesimuló vagy azokkal szembefeszülő egyéni/családi törekvésekből és az egészet körbeölelő helyi, a nem-roma közösséget is lefedő narratívákból építkező lokalitás, és hogy ezen belül mi az adaptáció módszertana, a fentebb felsorolt tényezőkkel (roma közösségek tagolt-sága, a stigmával való együttélés, az identitásnarratívák bizonytalanságai, a mobilitás korlátozott jellege) mind számon kell vetnünk. Ebből kifolyólag gondolom azt, hogy a roma kutatásokban viszonylag szokványosnak tekinthető közösségkutatási módszertanok és megközelítések mellett (vö. Fleck et al. 2009) az ágencia és habitus fogalmait is érdemes beemlíteni az értelmezésekbe, hiszen ezek segítségével adhatóak vissza azok a belső és külső küzdelmek, amiken keresztül ezeknek a folyamatoknak a bonyolultsága és ellentmondásossága megérthető.

A közösségtanulmányok szakirodalmának egyik fontos állítása a közösségnek mint az erőforrások összességének a létezésére vonatkozik a történeti közösségektől a mai, akár modern, városi környezetben megszerveződő közösségekig. Az összefogás és a támogatás mellett ugyanakkor ez a szakirodalom a közösségiség árnyoldalaira, a közösségen belüli frakciókra,

rivalizálásra, az idegenekkel és az újjal szembeni elutasításra is felhívja a figyelmet. [Blackshaw 2010] Az állítások könnyedén kivetíthetők roma közösségekre is, akár azzal a látens – és esszencializáló, naturalizáló – kolonialista látásmóddal együtt, amelyik a szegény roma közösségeket egyfajta magától értetődő, a szolidaritás terminusaival leírható közegnek tekinti. Mínt ha a szegénységgel és a roma identitással együtt kellene járnia egyfajta természetes emberi állapotnak, ahol az egymáson való segítség már-már magától értetődő adottság. Ezzel szemben a roma közösségtanulmányok – miközben a testvériség diskurzusaiba is beágyazott szolidaritásra is odafigyelnek – nem egyszer épp a közösségiség árnyoldalait emelik be az elemzésekbe. Fragmentált és rivalizáló közösségek, rivalizáló elitcsoportok, a testvéri segítségbe burkolt uzsorázás, roma–roma és roma–nem-roma függőségi viszonyok, a külföldi migrációs útvonalak monopolizálása – mind hozzátartoznak azokhoz a társadalmi valóságokhoz, amelyekbe az esetleges sikerek beágyazódnak.

Éppen ezért lehet érdekes az, hogy az egyszerre támogató és visszahúzó, pozitív és negatív erőforrások összességéként is működő közösségekben melyek azok a dinamikák, strukturális folyamatok, amelyek az ágencia kibontakozását lehetővé teszik, és amelyek a változó habituális kereteken keresztül felülírják ezeket a közösségi működési szabályokat. Fontos lesz látnunk a sikeres családok példáján, hogy miközben számukra is adott a hagyományoknak egy olyan összessége, amelyhez képest magukat pozicionálják, ennek a hagyománynak a diszkurzív és gyakorlati kidolgozásában ők maguk is részt vettek. Tehát cselekvőképes aktorokként látják és láttatják magukat, akik egyszerre merítenek a rendelkezésre álló gyakorlatokból, de befolyással is vannak ezekre a gyakorlatokra. (Emirbayer – Mische 1998:1005, Sewell 1992:21, Szabó Á. T. 2023:509)

Az ő gyakorlataikra is érvényes, hogy ezek a történelemben ágyazottak (Wacquant 2014:20), így ezekből ezekből áll össze az, amit Bourdieu (2009:208) nyomán habitusnak nevezhetünk. (Wacquant 2016) A habitus (mindkét értelmében: mint strukturáló struktúra és mint strukturált struktúra, a „társadalmi osztályokba rendeződés testivé vált produktuma”, (lásd Bourdieu 2010:50) nem bemerevedett, változtathatatlan diszpozíciók összessége¹⁰ – épp az ágencia fogalma

⁹ A tanulmány – noha a vizsgált településeken is ismert volt a romák zenészként való tevékenykedése – ezzel a sajátos, a roma identitást újrakeretező, de azt hagyományos keretek között mégis megőrző, sőt, sok esetben ki is hangsúlyozó mobilitási pályával nem foglalkozik (lásd Könczei 2011). Lásd még: A hagyomány árnyékában” - Tünde filmje (40'20", 2018) az AntRom Film-műhely „Kik vagyunk... és miért?” sorozatából

¹⁰ Hadas Miklós egy jelenleg is zajló, kisebbségi magyarokat célzó kutatásában éppen a habitus változó kereteire és az ágencia és a struktúra kapcsolatára kérdez rá. Lásd: <https://rki.krtk.hun-ren.hu/projektek/a-pluralis-habitus-mintazatai-a-romaniai-es-szlovakiai-magyar-sag-koreben-2022-2025/> Utolsó letöltés: 2025. március 3.

segíthet megragadni azt a változási folyamatot, amin keresztül újabb diszpozicionális késztetések is a habitus részévé válnak.

Végül is, ha az a kérdés az, hogy mi kell ahhoz, hogy egy roma közösségből valaki sikeres tudjon lenni, a közösség szerveződésén túl az ágencia és a habitus és annak változása folyamatait is meg kell vizsgálnunk. A következőkben ezeknek az analitikus fogalmaknak a tereptapasztalatokba ágyazott kibontását végzem el, és a munka, az iskoláztatás, a vallásos élet és valósi konverzió, az életmódváltás (benne: kiköltözés a szegregátumból), illetve a házassági stratégiák és a rokonsági rendszerek működtetésének és az ezzel is kapcsolatos elkülönülődésnek és a stigmával való szembe fordulásnak az egyéni-családi¹¹ gyakorlatait emelem be az elemzésbe

3. Hogyan szerveződik a siker – és miért olyan nehéz az oda vezető út?

S. 1972-ben született. Édesapja helyben dolgozott, S. elbeszélése szerint szorgalmával és szerénységével kivívta mind a romák, mind a magyarok elismerését. S. tíz osztályt végzett helyben, majd – a vele egykorú roma fiúk számára akkor kialakuló mobilitási lehetőségként – a közeli város egyik szaklíceumába került, traktoristának tanult. De ténylegesen ezt a szakmát alig gyakorolták, a rendszerváltás miatt más tevékenységek fele orientálódtak. S. felesége szintén egy helybéli, köztisztviselőként álló roma családból származik. Egyik fiuk kiemelkedő eredményrel (8.30-cal) végzett a közeli város jónevű középiskolájának matematika-informatika osztályában. Egyetemre mégsem ment. „Nem volt lehetőség” – mondta az édesapja.

A történetnek szerves része, hogy a kérdéses időszakban az adott megyében az érettségi sikerességi aránya alig haladta meg az ötven százalékot. Vagyis S. fia olyan privilegizált helyzetben volt, ami sokaknak nem is feltétlen adatott meg: jó eredménnyel sikerült az érettségije, tehát értelemszerűnek kellett volna lennie, hogy egyetemre megy. Ráadásul az informatikusként dolgozók kedvező helyzete is csábító lehetett volna. A felfele tartó társadalmi mobilitás itt mégis elérte a saját korlátait: S. és felesége családja annak a helyi csoportnak a része, akiket korábbi tanulmányaimban menedzsereknek

neveztem. (Szabó Á. T. 2020, 2023) A helyi közösség – mind a romák, mind a nem-romák – a helyben elért sikereket leginkább ehhez a csoporthoz köti, a nem-romák őket fogadják el leginkább. Tehát a csoport tagjainak a felfele tartó mobilitása érzékelhető és legtöbbször pozitív terminusokban elbeszélt jelenség. A család ezzel együtt sem tette meg azokat a plusz erőfeszítéseket, amelyeket az egyetem elvégzése feltételez. S. fia váltakozva a családi vállalkozásban és külföldön kezdett dolgozni. Amikor S. fia elméleti képzésre iratkozott be, már túllépett az addigi családi mintákon. Megtorpanásából mégis az olvasható ki, hogy ezek a létező családi minták nagyon erősek.

A továbbiakban a tanulmánynak ebben a részében az S. és családja sikereihez hasonló történeteken keresztül elemzem az ágencia, a habitus és a felfele tartó társadalmi mobilitás egymásba fonódó aspektusait és akár ellentmondásait. Az előző alfejezet végén felsorolt szempontokra (munka, iskoláztatás stb.) elsősorban úgy tekintek, mint tényleges, megtörtént eseményekre és tevékenységekre. De fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a tényleges, faktuális jellegük mellett ezek az események legalább ilyen fontossággal bírnak, ha az élettörténetek konstitutív tényezőiként és az elkülönülődés (diszkurzív) gyakorlataiként is tekintünk rájuk. A sikereket elért családok – az életmód újjászervezése és a lakhelyváltás mellett – ezeken keresztül képesek artikulálni a közösségen belüli pozícióikat és képesek kifejezésre juttatni a roma közösségek nagy többségére jellemző életmódmintákkal való szembenállásukat. A *mi nem olyanok vagyunk, mint a többiek* állásfoglalása és megvalósulása sűrűsödik ezekben az elemekben, amelyek között – noha a felsorolásukban és kifejtésükben nincs hierarchizáló szándék – mégis kiemelkedik a munka mint a moralitás (tisztességes élet) és az anyagi sikerek egyik alapfeltétele.

A magukat sikeresnek tartó és a közösségi megítélés szerint is sikeres romák élettörténetének az interjúk szerint az egyik legfontosabb aspektusa a munka. Ennek az általános, az európai mentalitástörténetbe ágyazott, a munkát mint a tevékeny és hasznos élet központi értékét kiemelő (Kocka 2001) komponensein túl a roma társadalom megítélésével összefüggő aspektusai is minden bizonnyal vannak: a roma és a nem-roma társadalom közötti határt a nem-roma társadalom épp a munkamorál elképzelt vonalán húzza meg (Stewart 1993). Illetve érdemes rámutatni arra a szélesebb társadalmi és a habitusokat is alakító kontextusra, ami a munkával kapcsolatos beszámolók keretét adja: a szocializmus

¹¹ A vallási konverzióra mint közösségileg meghatározott mobilitási formára és ennek egyéni-családi újraértelmezéseire terjedelmi korlátok miatt nem tud a tanulmány bővebben kitérni, de kiemeli a téma fontosságát (lásd Kiss 2009)

munkára épülő társadalmával és ennek emancipációs (más esetekben a leszakadást látenszen magában rejtő) hatásaival is számolnunk kell. (Stewart 1993) A sikeres romák élettörténetében ezért is lehet annyira kiemelt helye – a munkavégzés bemutatásán keresztül is – a küzdelmek sikerességét megkonstruáló mozzanatoknak. A szolgaként helyben dolgozó valamelyik felmenőtől induló élettörténetek a helyi, hagyományos munkákon keresztül (természetkiélés, vesszőfonás, téglavetés, zenészkedés stb.) és a szocialista munkaerőpiac különféle szegmenseit (bedolgozói munka, gyári alkalmazás) érintve mutatják be a kiemelkedésnek a mozzanatait. „...érdeklődtek, hogy ki tud szép árut csinálni..., ki tud legjobban dolgozni itt [a faluban]. S akkor megmondták, hogy én tudok a legszebb árut csinálni, s akkor ide jött az igazgató (...), fel kellett menjek, s bemutatkozzak neki. S attól által kerültem... A hetvenes években nagyon jól ment. Éjjel csomagoltunk, vittük, vagonéroztuk. (...) Nem volt egy perc nyugtunk. Dolgozni kellett, de megfizették. Minden hónapban 3000 lej prémiumot kaptam” (férfi, 1942).

A munka világát mind a tényleges munkavégzés és annak eredménye, mind a munka percepciója vonatkozásában lényegesen átrendezte az 1990 után megnyíló határ és a külföldi munkalehetőségek. A külföldi munka kétféle értelemben is támogathatja az emancipációs folyamatok felgyorsulását: egyrészt, a külföldön megkeresett relatíve magasabb összegek az életmódváltáshoz szükséges anyagi alapokat teremthetik meg, másrészt pedig a migrációban eltöltött időszak ugyanezt az emancipációt segítő mintákat is közvetít. Ugyanakkor az sem mellékes, hogy a külföldi munkavégzés a saját etnikai közösséghez itthon társított stigmával való szembenézésre is más lehetőségeket kínál, hiszen a munka nagyon sokszor olyan közegben szerveződik meg, ahol az etnikai származás fontossága háttérbe szorul. Ez – az anyagi gyarapodás lehetősége mellett – szintén fontos eleme lehet a stigmával való szembenézés és az attól való eltávolodás érzésének.

Mint a lentebb következő alfejezetben érvelni fogok, a roma emancipáció egyik lényeges eleme az érzékelt és a ténylegesen megvalósuló társadalmi távolság, illetve annak csökkentése. (Toma – Fosztó 2018) A munkamigrációnak ebben is kiemelt szerepe lehet, ugyanis a külföldi munka egyrészt a romák munkával kapcsolatos pozícióját értékelheti újra, másrészt a nem-roma közösség részéről megfogalmazott, nem egyszer látens elvárások teljesítéséhez is hozzájárul (anyagi gyarapodás, rendezett életmód stb.). Ám az ambivalens jelleget a

munkamigráció sem nélkülözi, és ez megint mutatja a megküzdési folyamatnak a nehézségeit. A munkamigráció, különösen a mélyszegénység pozíciójából induló romák esetében, bekerülhet azokba a belső hálózatokba, amelyeket összefoglalóan szintén az uzsorázás kifejezéssel írhatunk le. Nem egyszer megtörténik, hogy a nagyon szegény romák, mivel önerőből nem tudnak részt venni ezekben a migrációs folyamatokban, munkaszervezők anyagi segítségét igénylik, amit aztán vissza is kell fizetniük és végül, különösen rövidebb migrációs periódusok esetén, alig tudnak gyarapodást felmutatni. (Szabó Á. T. 2018) Illetve a nem-romák oldaláról az anyagi gyarapodás elismerése mellett gyakran találkozni az egész folyamatot delegitimáló, a nem-romák percepciójában felépített és a társadalmi valóságra kivetített elképzelt társadalmi rend és hierarchia felborulásából eredő diszkurzív – irigykedő vagy egyenesen rosszálló – viselkedéssel. Nem mellékes ugyanakkor az sem: tehetős, vállalkozói háttérű roma családokban a külföldi munkát – az életkörülmények, hierarchikus rend, embertelen munkavégzés miatt – visszalépésként értékelik. (Szabó Á. T. 2020)

Azonban azt is látni kell, hogy a munkát, a munkán keresztül megalapozott, tisztességgel szerzett gazdasági tőkét minden esetben a kulturális tőkék megszerzésére irányuló és új habitusok kialakítását célzó tevékenységek kísérik. A gazdasági tőke önmagában nem mindig elég, azt valamilyen módon legitimálni is kell. Illetve az adaptálódásnak fontos eleme azoknak a kulturális tőkéknek a megszerzése, amelyek a többségi társadalom számára is a felfele tartó társadalmi mobilitásnak a garanciái. Az iskoláztatás és a továbbtanulás kétféle értelemben is hasonlóan szerveződik a munkához: az emancipációs pályán történő elinduláshoz már a helyi iskoláztatás is kiemelkedő tud lenni egy olyan közegben, ahol a roma társadalom egy (jelentős) részére az alacsony iskoláztatás, az iskolaelhagyás és általában a hosszú távú célok melletti kitartás hiánya a jellemző; ugyanakkor az iskoláztatás egyszerre alapja a kulturális tőkék megszerzésének és ezen keresztül a roma társadalom helyi mintáival való szembefordulásnak. „Mert nálunk nem úgy volt, az iskola volt az első helyen. Mert tudja, hogy volt? Ha iskolába jártál, ha megcsináltad a szakiskolát, akkor volt szerződésed. És tiszteletben kellett tartanod a szerződésed, mert hanem fizettél. És jó volt, hogy alkalmazott voltál, mert akkor tudtál egy dolgot.” (férfi, 1960)

Az oktatási folyamatban való részvételnek a potenciálisan bejárható mobilitási pályákat is

befolyásoló hatásai lehetnek: a helyben sikeres élet elsődleges feltétele a munka mellett a legalább alapszintű képzettség megszerzése. És egyáltalán: a helyi közösségben betöltött legitim pozíció szerves velejárója, hogy az adott személy ne legyen teljesen iskolázatlan. Az egyik terephelyszínen a kiemelkedő romák egyik csoportjának a középvezetői beosztás biztosított olyan gazdasági és társadalmi tőkéket (itt egészen konkrétan: kiterjedt társadalmi hálózatokat falun belül és kívül), amelyeket mind a mai napig hasznosítanak. Ők maguk is tanultak, de arra még nagyobb hangsúly fektettek, hogy a gyerekeiket taníttassák. A faluból való kilépés, az érettségi vagy esetleg az egyetemi diploma megszerzése azonban szinte minden esetben nagyobb erőfeszítésekkel és akár kompromisszumokkal jár. Az egyik faluban kiemelkedően tehető roma család gyermekét nem a faluból szokás szerint választott két közeli kisváros egyikének a középiskolájába íratta, hanem egy távolabbi várost (és bentlakásos kollégiumot) választottak, ahová a faluból nem jártak mások. A továbbtanuló és érettségi diplomát szerző, aztán középvezetőként dolgozó fiúról osztálytársai nem tudták, hogy roma. Hasonló helyzetek nem ritkák: középiskolában továbbtanuló lányról osztálytársai szintén nem tudták, hogy roma származású. Az egyetemen azonban épp az etnikai származásából kovácsolt tőkét: alapképzésen és mesterszakon is ösztöndíjasként végzett és részt vett további roma hallgatók rekrutációjában.

Mindez természetesen felveti a kérdést, hogy az etnicitásnak milyen szerepe van az egész helyzetben és hogy tekinthető-e ez a folyamat egy roma egyén emancipációjának. Azt gondolom, hogy az egész folyamat szervesen illeszkedik a roma identitás körül zajló általános alkufolyamatokba, a közörtliség állapotába (Szabó H. 2023), a saját etnikai pozíciók újraértékelésébe (Szabó Á. T. 2023) és esetleg a stigmával való szembefordulásba (Fosztó 2003). Amikor úgy fogalmazok, hogy a roma társadalom tagjainak az emancipációs költségei magasabbak, akkor ezekre a küzdelmekre és magas konverziós költségekre is gondolok. Ez a közörtliség akár a vallásos, egyházi életben mint a kulturális tőkének megszerzésének és a habitusok átalakításának a másik terepén is megmutatkozhat.

A kulturális tőkének megszerzésének a folyamata illeszkedhet a helyi, bevett vallási normákhoz való igazodás keretébe, ahol szintén a felzárkózás és az elkülönböződés sajátos dinamikái fonódnak egybe: „[A többiek] nem, hogy le volt[ak] maradva, hanem se nem iskoláztatták a gyerekeiket, se nem

konfirmáltatták. Hát mi abban az időben, mikor konfirmáltunk, csak a mi családuknak konfirmált. Sem vallásosok nem voltak, se semmi... templomba egyáltalán nem jártak.” (férfi, 1945) A helyi vallási normákhoz való igazodáson túl az emancipáció másik útja a vallási konverzió, valamelyik új egyházhoz való csatlakozás. Az áttérésnek különféle narratívával lehet találkozni, de a hitelvi kérdések mellett legalább olyan fontosak ezekben az elbeszélésekben az életmódot, az új habitusokat leíró komponensek: „Hát az az oka, hogy az Isten mellett jobban érezzük magunkat. És lesz egy új szókincesd, vagyis megváltozik a szókincesd. És civilizáltabb is, és a viselkedésed és minden... jobb így...” (férfi, 1960).

Az ambivalenciát azonban a helyi életnek ez a szegmense sem nélkülözi. Az újprotestáns egyházakhoz való csatlakozás egyik folyamánya, hogy sok közösségben az újprotestáns gyülekezet – a kezdeti fázishoz képest, amikor akár több helyi etnikum tagjai is gyarapították a hívők sorát – etnicizálódik, és a nem-romák lassan kilépnek belőle vagy más gyülekezeteket keresnek maguknak. Az emancipáció interetnikus jellege így kérdésessé válik – azonban megmarad az életmód pozitív befolyásolásának a lehetősége. Ám még ez sem mindig jelent egyértelmű folyamatokat és a vallásos élet szabályainak a betartására vonatkozó erős kritikák is megfogalmazódnak: „Az itteni romák úgy csinálják, hogy télen, amikor nincs, amit csinálni, akkor hívők, de amikor kitavasodik, akkor nekifognak inni s cigizni. (...) Vannak, akik járnak..., de hetvennyolcvan százaléka csak úgy jár...” (férfi, 1971) Az egyes emberek viselkedésén túl a vallási működés leglényegével kapcsolatos, az ambivalenciákra, a roma közösségek megosztottságára, a politikai törésvonalakra (lásd Kiss – Szabó 2017) és az emancipációs útvonalak nehézségeire rámutató kritikák is elhangozhatnak: „Szabadelvűnek lenni azt jelenti, hogy csak a nevedben vagy keresztény. (...) Ez engem meghalad. Azt jelenti, hogy az emberek csak lemosakodtak a kereszttvízzel, de nem cselekednek Isten akarata szerint... mert azoknak szabad lopni, szabad akármit csinálni, szabad káromkodni és átkozódni. A politika és a kurvaság miatt szakadt szét az egyház.” (férfi, 1956)

A vallási megújulással és a konverzióval, mint látható volt a fenti idézetekből, az életmód megújulása is együtt jár. Ennek szerves része az alkohol – sok esetben kérdéses, vagy akár szituatív – elutasítása. Az viszont kétségtelen: a romák által bejárt sikeres életutaknak saját percepciójuk szerint is kiemelten fontos komponense az alkohollal

kapcsolatos tudatos viselkedés: „Hát öntudatosok voltak, s szorgalmasok... nem itkányos [iszákos] emberek voltak egyáltalán. Reggeltől estig dolgoztak, ez volt a titka.” (férfi, 1942) Az alkohollal való szembefordulás, a munka, a szorgalom és minden egyéb pozitív tényező nagyon sokszor az életmódváltás egy radikális módjában, a szegregátumból való kiköltözésben összpontosul és csúcsosodik (vö. Szuhay 2005). A kiköltözés és a szegregátumon kívüli házvasárlás olyan gazdasági tőkének felhalmozását feltételezi, amelyek ennek a jelentős anyagi kihívásnak a teljesítését lehetővé teszik. A sikeres romák élettörténetének egyik kiemelt eleme a szegregátum visszahúzó erejének a leírása és az onnan való kiköltözés folyamatának a gyerekek jövőjének a projektálásába is ágyazott – valamelyik felmenőhöz vagy a saját életúthoz köthető – részletezése. „Mert mi is ott laktunk a romák között, a szülői ház ott volt. És én tudom, hogy mit szenvedtem ottan, s nem akartam a gyerekeimért, hogy ő is ott nőjön fel, hogy minden hülyeséget... én tudom, ott nőttem fel. (...) És azt gondoltam, hogy az én gyerekeim ezen ne menjen keresztül.” (férfi, 1971)

A sikereknek, a sikerek elbeszélésének, az ezen keresztül megteremtett legitimációnak és az elkülönböződés finom vagy esetenként nagyon is felvállalt („vannak ezek a rendetlenek..., sok semmi ember...” – férfi, 1950) megfogalmazásának végül centrális összetevője a rokonsági rendszerek tudatos működtetése mind a gondosan felépített genealógiák, mind a házassági stratégiák vonatkozásában. A genealógiák szintjén az alapító ősök vagy alapító atyák figurája képezi a történetek egyik alapját, és ez újra felhívja a figyelmet arra, hogy a roma társadalomban is van érdeklődés a történeti folyamatok iránt (Berta 2014): a sikeres családok kifejezetten törekednek arra, hogy sikereik családtörténeti beágyazottságot is kapjanak. Ezekben a családtörténetekben megmutatható akár a lentről való indulás és a bejárt társadalmi távolság, akár a már az alapító atya szintjén felhalmozott gazdasági, társadalmi vagy kulturális tőké. De egy dologban, a felmenők tisztességében és szorgalmában, a kitörést megcélzó törekvéseiben ezek a történetek találkoznak.

Némiképp kényes kérdése ezeknek a genealógiáknak a nem-roma származás. Miközben ez nem egyszer tisztázatlan családtörténeti részleteket rejt (például házasságon kívüli szexuális kapcsolat), a nem-romaszármazás mégis ellensúlyozza azokat a potenciális negatív költségeket, amelyek egy ilyen mozzanattal együtt járhatnak. Ez újfent mutatja azt, hogy az emancipáció milyen erősen feltételezi

a roma etnikai közegekből való kilépést és az asszimilációs útvonalak bejárását. A házassági stratégiák egyik változata, a nem-roma házastársak keresése is ebbe a mintába illeszkedik. A bevezetőben felvázolt életút betetőzése a beszélgetőtársam percepciójában – az anyagi gyarapodás kétségbevonhatatlan tényén túl – az, hogy fiai mind nem-roma házastársat választottak. És ugyan mellékesnek tűnik, de nem az, mint ahogy a következő részben érvelni fogok mellette: egyikük sem a településen él. Vagyis a házasságban élőknek nem kell megküzdniük a helyi közösség etnikai vegyes házasságokkal szembeni előítéleteivel. Végül, ha részlegesen is, de a tudatos házassági stratégiába illeszkedik a házassági piacon kialakított demarkációs vonalak betartása és a már emancipált családokból történő párkeresés: az emancipálódott családok általában egymás között házasodnak és elkerülik az általuk is elítélt, sokszor negatív (nyelvi) sztereotípiákkal leírt (pl. *büdösek, nem dolgoznak, lopnak*) csoportokkal való ilyen szintű kapcsolatokat.

4. Köz: a (két) közösség, a közöttség és a liminalitás

A romák sikere, az emancipációs útvonalak bejárása megkérdőjelezhetetlen módon egyéni törekvések és az ezeket esetlegesen támogató családi minták szerencsés együttállásának az eredménye. Ezekben a folyamatokban az életutat befolyásolni igyekvő egyéni szándék és képesség, az ágencia és az ezt támogató, hosszú távú diszpozicionális attitűdök, a habitusok nyilvánulnak meg. Azt is világosan látnunk kell ugyanakkor, hogy az ágencia és a habitus nem légtüres terekben nyilvánulnak meg, részei egy társadalmi struktúrának – mint korábban utaltam rá: mind strukturáló struktúra, mind strukturált struktúra értelemben –, így számot kell vetnünk a korábban már többször említett közösségi erőterekkel, ahol ezek a folyamatok zajlanak. Az érvelés és a gondolatmenet kedvéért fogadjuk el, hogy az ágencia és a megváltozó habitusok is egyéniek vagy legalábbis családi szinten fogalmazódnak meg. Egy sikeres roma egyén vagy család – az útfüggőség tételét megcáfolva – a korábbi részekben felsorolt stratégiákon keresztül elfordulhat a roma közösséget jellemző domináns mintáktól (vagy még élesebben fogalmazva: szembefordulhat ezekkel), kitörhet a szegregátumból, átformálhatja a házassági stratégiáit. De nem tudja megváltoztatni mindkét közösség minden tagjának, családjának a hosszú távú diszpozícióit, röviden, közvetlen és némiképp

leegyszerűsítve fogalmazva: a romák esetében a saját helyzetükhöz, a nem-romák esetében pedig a romákhoz való viszonyulást.

Ráadásul a helyzet bonyolultságát növeli, hogy nem csak a helyi és sokféle módon tagolódó roma és nem-roma közösségek strukturáló hatásával, hanem akár a regionális, az országos roma politikák és mozgalmak, vagy akár percepciók hatásával is számolni kell. A kérdéskört egyetlen kiragadott, de igen illusztratív példával szemléltetem: a szocializmus munkaalapú társadalompolitikája a roma kérdést nem megoldotta, hanem elkendőzte. A romák látszólagos munkahelyi integrációja a roma kérdések (szegregátumok, szegénység, demográfiai problémák, oktatás és iskolaelhagyás) jelentős részének a megoldásához nem, vagy csak részlegesen járult hozzá. A poszt szocialista időszak ezeket a kérdéseket hangsúlyosan láthatóvá tette, illetve az addig rejtett romaellenességet is felszínre hozta. Sajnálatos módon akár a tettelegességig fajulóan is (az általam vizsgált településeken erre nem volt példa). Vagyis fogalmazhatunk úgy is, hogy miközben sok esetben láthatóak az emancipációnak a sikeres mintái, aközben ez az emancipáció rendkívül sok strukturális akadályon keresztül történik meg.¹²

Az akadályok és a küzdelem bonyolultsága még azokban az általam vizsgált közösségekben is megfigyelhetőek, ahol egyébként a romákkal kapcsolatos társadalmi percepció, a roma közösség (egyres tagjaival, családjával) szembeni viszonyulások alapvetően pozitív terminusokkal és a részleges elfogadás gyakorlataival írhatók le. Mindebből következik, hogy az emancipáció vizsgálatában nem kerülhető meg a kérdés, hogy miként keresik a helyüket a sikeres romák a roma és a nem-roma közösséggel szemben és hogyan fogadja ezt (főként) a nem-roma közösség és hogy milyen feszültségek tapinthatók ki az egyéni törekvések és közösségi közegellenállások között.

A kitörés és a társadalmi mobilitás nehézségét és az egész küzdelem bonyolultságát, sokszorosan beágyazott jellegét néhány példával szemléltetem: a tanulmányt kezdő idézet főszereplőjét tisztelet övezi a faluban mind a romák, mind a nem-romák részéről. Elismerik a család gazdasági, társadalmi (fiai házasságának irányítása), oktatási és vallási téren elért sikereit. A romákhoz kapcsolt negatív sztereotípiák

mégis kivetülnek az életükre és a vele való kapcsolattartásra is. A román–magyar vegyesházasság a településen ugyan nem normaszzerű, de nem kelt megütközést és abba a konfliktusmentes mezőbe ágyazódik, amelyet mind a nyelvi gyakorlatokban, mind a tényleges valóság szintjén a helyiek felépítettek. Ezzel szemben a roma–nem-roma vegyesházasságok szinte mindig a perifériákon kötnek meg: akár a társadalmi perifériákon, tehát például a nem-roma közösség perifériájára került családok/egyének esetében, akár lakhelyváltással. A bolttulajdonos és a fiainak a döntése, hogy nem a településen indították el az életüket, ebből a szempontból, vagyis a közösség által megfogalmazott erőteljes fenntartások felől is értelmezhető.

A szegregátumból kiköltöző romák és nem-roma szomszédai jó viszonyt ápolnak, ez kiterjedhet az apró kölcsönös szívességekre, közös kávézásra. Tiszteletben álló roma családfők tagjai a helyi egyháztanácsnak. Másnak fenntartott helye van a vasárnap délutáni kártyapartiban. Az ide vezető út a korábban leírt elemekből építkezik. A helyi társadalmi viszonyok ártrendezése, a romákkal kapcsolatos sztereotípiák újragondolása, az ezekkel a családokkal szembeni (részleges) felfüggesztése azt mutatják, hogy a romák és a nem-romák közötti határok átírhatók, a társadalmi távolság csökkenthető. Ám ez a társadalmi távolság nem tűnik el teljesen. Három, a társadalmi távolságnak és az etnikai határnak a fenntartásában lényeges tényező emelek ki: a nem-roma közösség tagjai sokszor utalnak egy szubtilis, általuk a romákhoz kapcsolt attitűd, viselkedés levetkőzésének a képtelenségére; a határ fenntartásának kiemelt terepe marad a rituális élet, az emberi élet fordulóiban való közös részvétel, a keresztkomaság vagy akár a közös bálok szervezésének az elutasítása; végül a másik oldalon az emancipálódott romák nagy küzdelme a saját etnikai csoportjukban kitermelődő, általuk is éltélt életmód minták szívósságához kapcsolódik, amelyek az ő identitás- és helykeresésükre is kivetülnek.

Adott közösségekben, településeken kialakulhatnak olyan lokális társadalmi dinamikák, amelyek az egyéni törekvéseket támogatják. Létrejön egy olyan lokalitás, ahol a kapcsolatoknak és a kontextusoknak a romák is részeivé válnak és ahol ennek a lokalitásnak a megkonstruálásában ők is tevélegesen részt vesznek. Az elismeréspolitikáknak ezek nagyon fontos részét képezik, hiszen létrehoznak egy olyan társadalmi erőteret, amelyben a mobilitás, az emancipáció és a siker legitim, a közösség által elfogadott módon valósulhatnak meg. Az egész

¹² És akkor az is világos, hogy a sikertelenségek mögött nem csak az ágencia és a megváltozó habitusok hiánya rejlik. Nyilván, ez fontos része az érvelésnek. De ha elfogadjuk, hogy a tőkefajta eloszlása a társadalom berendezkedését is mutatja (Bourdieu 1997), akkor rá kell világítanunk ezeknek a strukturális körülményeknek a hatására is.

folyamatnak és a küzdelemnek a leterheltségét, valamint a külső és belső beágyazottságát mutatja az, ahogy helyben romaként azonosított, de ezzel szembefordulni, ezt újrafogalmazni igyekvő személy a saját identitáskeresését leírja. Az otthoni küzdelemhez hozzáadódik egy külső világ is, amely szintén sztereotípiákkal operál. „Még sőt, én katona voltam, s mondtam a katonai társaimnak, hogy én roma vagyok. Nem igaz, te egy nagy hazug vagy, te hazudsz. (...) A cigányok azok barnák, feketék, meg buták, lopnak... látták, hogy én hogy viselkedek, nem hitték el... mind azt mondták, *bozgor*.¹³” (férfi, 1971) A stigma és az azzal való szembefordulás (Kovai 2017:238-239) ezért képezi ennyire központi részét ezeknek a folyamatoknak: a romának mint stigmának a kioltását egy másik stigma, a *bozgorság* felvállalása oltja ki. A településen kialakult lokális dinamikáknak így részévé válik az a külső világ, ahol szintén előítéletekkel kell szembeesülnie, de a roma identitása megkérdőjeleződik és egy ilyen történet a lokalitás is legitimáló funkcióval bírhat. Ezek azok a közösségi dinamikák, amelyek az egyéni választásokra folyamatosan hatással vannak és ezért fontos a kettőt egymás fényében vizsgálni.

A roma és a nem-roma közösségek dinamikáinak megértése azért is fontos, mert a sikeres romák a mindkét közösséggel szembeni pozicionálódás következtében valójában egy köztes állapotban, egyfajta közöttségben (Szabó Á. T. 2023) találják magukat. (Szabó H. 2023) Ez sokszor feszültséget és a választás kényszerét hordozza magában. De sokszor a feszültség azt is jelenti, hogy ennek a közöttségnek a keretei nem oldódnak fel, a siker így azt is feltételezi, hogy az adott egyének vagy családok ebben a liminális állapotban maradnak. A felsőfokú diploma megszerzése egyértelmű jelzése a kilépés szándékának. A szegregátumba való visszaköltözés pedig a liminális állapot lezáratlanságát jelzi.¹⁴ Az identitásstratégiák vagy -játékok így ebben a kontextusban is értelmezhetőek, amit viszont nagyon gyakran épp a külső fizikai jegyek könnyű beazonosíthatósága és a nem-roma többségi társadalom erre adott elutasító reakciója nehezít meg. A roma sikerek vizsgálatában ezért is nagyon fontos rámutatni a többségi társadalom által felvállalt elfogadás és támogatás fontosságára. (Szabó H. 2023)

¹³ A romániai magyarokra a románok által egyes esetekben használt, erőteljesen negatív elű megnevezés.

¹⁴ Lásd például: Köztes kitettség – Ketí és Bobby filmje (30':30", 2021) az AntRom Filmműhely „Kik vagyunk... és miért?” sorozatából

5. Lezárás szubjektív záróakkorddal

Az előhang történetének főszereplője kétségtelesen sikeres. Településén több más sikeres család is él. Illetve sok településen lehet találkozni ehhez hasonló sikerekkel, a társadalmi mobilitás megvalósult eseteivel, a roma és a nem-roma közösségek közötti társadalmi távolság csökkenésével. A tanulmány ezeknek az emancipációs pályáknak néhány lényeges elemét, egyéni és közösségi összetevőit igyekezett azonosítani, és arra törekedett, hogy a pozitív mintázatok, egyéni törekvések és közösségi dinamikák felmutatása mellett azokra a nehézségekre is ráirányítsa a figyelmet, amelyek meghatározzák ezeket a folyamatokat. A tanulmány ezért is használta több helyen a küzdelem szót. A szó, nyilván, metaforikus. De a körülményeket tekintve sokszor egészen konkrét tartalmakat is hordoz: a szegregátummal, illetve a szegregátumban felhalmozott és átadott mintákkal való megküzdéstől a nem-roma társadalomban tapasztalható sztereotípiákkal és elutasítással való megküzdésig sok mindent lefed. Benne van a saját identitás keresésének (néha elrejtésének, máskor felvállalásának) a küzdelme. Az identitás körülírásának és megélésének a bonyolultsága. Amit egy nem kisebbségi és/vagy nem roma egyénnek nem kell megtapasztalnia. Ha megengedhető már itt egy szubjektív megjegyzés: a romák küzdelme ezért is nagyobb, mélyebb, bonyolultabb – és nehezebb. Így minden roma siker nagyobb siker.

Jó néhány évvel ezelőtt baráti társaságban beszélgetésbe elegyedtem egy olyan szakemberrel, aki helyi fejlesztési projektekből és ezekhez rendelt mikrohitelrendszerekben dolgozott. Elmondása szerint nagyon lenyűgözte az egyik általam kutattott falu emancipálódott roma családjainak a példája, akik sikeresen törtek ki a 'szegény és lusta cigány' előítéletes kategóriájából, és akiknek a példáját éppen ezért tanítani is kellene a más roma közösségek felzárkózása érdekében. Egyetértettem vele, de azt is megjegyeztem, hogy a kép ennél egy picivel bonyolultabb, mert ami kívülről sikeres felzárkózásnak tűnik, az egyrészt a településen belüli elfogadásban a többségi nem-romák részéről nem annyira egyértelmű, másrészt a roma közösségen belül is feszültséget szül, és harmadrészt olyan (hegemón) kulturális minták átvételét feltételezi, amelyek a roma kultúra sajátosságait nem feltétlen veszik figyelembe. (Szabó Á. T. 2023) Amint láttuk: a romáknak – legalábbis törekvéseikben – többségivé kell válniuk (lásd Engebrigtsen

2007:27) ahhoz, hogy az elfogadásuk szélesebb körű legyen és a gazdasági sikereiket társadalmi tökékké tudják konvertálni. [Bourdieu 1997] Vagyis a többségi társadalom nem csak azt az elvárást fogalmazza meg a roma közösséggel szemben, hogy szembeforduljon a szegénység és a kirekesztés strukturális körülményeivel (ami már önmagában is elég nagy akadályt jelent), hanem azt is, hogy az identitását is gondolja újra.

Szülőfalumban a roma közösség közelségében, roma osztálytársak között nőttem fel. Sokszor el-töprengem azon, hogy mi lett volna, ha néhány ház-zal arrébb (lennebb, kinnebb: a Dombon, a Mocsár alatt, Alszeg alsó részében) születek, és nem lett volna teljesen természetes az, hogy a továbbtanu-lásért bizony anyagi és szellemi erőfeszítéseket kell tenni. Hány szülőfalumbeli roma tehetség kallódott el, vagy telerődött más irányba, mert ennek az erő-feszítésnek nem volt meg az a strukturális feltétel-rendszere, illetve a kulturális, családi felhajtóereje, amely a kilépést lehetővé tette volna.

Felhasznált irodalom

- Berta Péter 2014 *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. MTA BTK NI, Budapest.
- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2023 Roma élet-utak dokumentumfilmen – a „Kik vagyunk... És miért?” sorozat elméleti és gyakorlati elem-zése In Biczó Gábor – Szabó Henriett szerk. *SORS/KÉPEK Roma életutak dokumentum-filmen*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Lippai Balázs Roma Szakkollégium, Hajdúböszörmény. 19–205.
- Blackshaw, Tony 2010 *Key concepts in community studies*. Sage, Los Angeles.
- Bourdieu, Pierre 1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert szerk. *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest. 156–178.
- Bourdieu, Pierre 2009 A gyakorlat elméletének a vázlata. In uő. *A gyakorlat elméletének a vázlata & Három kabil etnológiai tanulmány*. Napvilág Kiadó, Budapest. 175–323.
- Bourdieu, Pierre 2010 A habitus és az életstílusok tere. *Replika*, 72. 49–94.
- Ciaian, Pavel – Kancs D'Artis 2016 *Causes of Social Marginalisation: The Role of Social Mobility Barriers for Roma*. EUR 27794. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Emirbayer, Mustafa – Mische, Ann 1998 What Is Agency? *American Journal of Sociology*, 103. 4:962–1023.
- Engebrigtsen, Ada 2007 *Exploring Gypsiness. Power, Exchange and Interdependence in a Transylvanian Village*. Berghahn, New York and London.
- Fleck Gábor – Fosztó László – Horváth Ist-ván – Kiss Tamás – Péter László 2009 Comunități fragmentate. Studii de caz asupra romilor din România. In Kiss Tamás – Fosztó László – Fleck Gábor ed. *Incluziune și excluziune Studii de caz asupra comunităților de romi din România*. Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale – Kriterion, Cluj-Napoca/Kolozs-vár. 7–37.
- Fosztó László 2003 Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demo-gráfiai és szociokulturális dimenziói. In Bakó Boglárka szerk. *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 83–107.
- Kiss Dénes 2009 Romii din Herculian și rolul religiei penticostale în viața lor comunitară. In Kiss Tamás – Fosztó László – Fleck Gábor ed. *Incluziune și excluziune Studii de caz asupra comunităților de romi din România*. Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale – Kriterion, Cluj-Napoca/Kolozsvár. 119–143.
- Kiss Tamás – Szabó Á. Töhötöm 2017 Az uzsorás, a prédikátor és a roma mozgalom. Etnikai kizá-rás és közösségi kohézió egy erdélyi faluban. *Regio*, 25. 2:100–145.
- Kocka, Jürgen 2001 Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall. Társadalomtörté-neti folyóirat*, 5–6. szám, ősz–tél, 5–17.
- Könczei Csongor 2011 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálójáról*. BBTE Ma-gyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Kovai Cecília 2017 *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest.
- Sewell, William H. Jr. 1992 A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology*, 98. 1:1–29.
- Stewart, M. 2002. Deprivation, the Roma and 'the underclass'. In Chris Hann ed. *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge, London, 133–155.

- Stewart, Michael 1993. Gypsies, the work ethic, and Hungarian socialism. In Chris Hann ed. *Socialism: ideals, ideologies, and local practice*. Routledge, London, 186–204.
- Szabó Á. Töhötöm 2018 Local and global contexts, individual experiences in labour: Poor Roma at home and abroad. A case from Transylvania, Romania. *Local Economy*, 33. 2:207–223.
- Szabó Á. Töhötöm 2020 Menedzserek, munkások, napszámosok. Mobilitási minták, migráció és társadalmi pozíciók egy roma közösségben In Jakab Albert Zsolt – Vajda András szerk. *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 101–118.
- Szabó Á. Töhötöm 2023 Ethnic belonging, kinship and wealth: local politics of descent and group formation in a Roma community. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 31. 3:497–515.
- Szabó Henriett 2023 Az AntRom Filmműhely módszere: a „köztes kitettség” láthatóvá tétele és a témával kapcsolatos párbeszéd támogatása. *Apertúra*. Nyár.
- Szuhay Péter 2005 (Utó)parasztosodó törekvések a szendrőládi romák körében. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk. *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 59–74.
- Toma Stefánia – Fosztó László 2018 Roma within Obstructing and Transformative Spaces: Migration Processes and Social Distance in Ethnically Mixed Localities in Romania. *Intersections. East European Journal of Society And Politics*, 4. 3:57–80.
- Wacquant, Loïc 2014 A habitus mint vizsgálati tárgy és módszer. A bokszolóvá válás tapasztalata. *Replika*, 87. 19–32.
- Wacquant, Loïc 2016 A concise genealogy and anatomy of habitus. *The Sociological Review*, 64. 64–72.

A Vidéki elégia című dokumentumfilmből (AntRom Filmműhely, 2022)